

УДК 351.84

*В. С. Толуб'як,
к. держ.упр., докторант
кафедри економічної політики, Національна академія
державного управління при Президентіві України*

ФОРМУВАННЯ НЕДЕРЖАВНОГО ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК СКЛАДОВОЇ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто та проаналізовано основні тенденції розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні. Визначено необхідність НПЗ як додаткової пенсії для громадян та внутрішнього джерела інвестиційних ресурсів для держави.

In the article it is considered and analyzed the basic trends in the sphere of in Ukraine. It is underlined the necessity of non-state pension provision's development as additional pension payments for citizens and as an internal source of investment resources for state.

Ключові слова: пенсійна система, пенсійна реформа, недержавний пенсійний фонд, пенсійний внесок, контроль та регулювання недержавного пенсійного забезпечення, пенсія, інвестиційні ресурси.

Key words: pension system, pension reform, non-state pension fund, pension contribution, control and regulation in the sphere of non-state pension provision, pension, investment resources.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Розвиток недержавного пенсійного забезпечення (НПЗ) в Україні є одним з важливих завдань державної політики щодо здійснення пенсійної реформи. Впродовж останніх років було прийнято ряд законодавчих актів та нормативних документів, що регулюють діяльність недержавних пенсійних фондів (НПФ). Але їх розвиток в Україні є надто повільним. У зв'язку з цим є необхідність подальших розробок обгрунтованої державної політики щодо формування дієвих механізмів добровільного пенсійного страхування, забезпечення державного контролю за діяльністю суб'єктів системи НПЗ, визначення напрямів вирішення існуючих проблем в цьому секторі пенсійної системи України.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ПУБЛІКАЦІЙ

Питанням розвитку недержавного пенсійного забезпечення присвячено праці вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, Мелешко О.Р., Загорулько І.Б. розглядають історичний аспект розвитку НПЗ, Ткаченко Н.В., Щікаловська Н.А., Сморяк Ю.О. та Терещенко Г.М. аналізують особливості інвестиційної діяльності НПФ, Мальований М.В., Малиновський М.І. — проблеми розвитку НПФ. Утім, сьогодні залишається низка невирішених питань щодо забезпечення зростання фінансового ринку, стимулювання збільшення числа учасників та обсягів їх індивідуальних накопичень, розробки комплексу заходів подальшого розвитку системи НПЗ в Україні.

МЕТА СТАТТІ

Мета статті — дослідження недержавного пенсійного забезпечення в Україні, визначення основних проблем та шляхів їх вирішення.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Об'єктивна необхідність у підтримці непрацездатних членів суспільства існувала з давніх-давен. Перші елементи соціального забезпечення людей, що втратили працездатність, спостерігаються на початку існування суспільства. Різні організації та колегії Стародавнього Риму об'єднували своїх членів на основі професійних, матеріальних і особистих інтересів (підтримка в разі втрати працездатності, забезпечення поховання тощо). Поряд з релігійними й товарицькими вони виконували функцію взаємодопомоги і в більшості були так званими похоронними касами, а також призначалися для сім'ї, яка втратила годувальника [15, с. 20].

Надалі системи економічної безпеки людей стали виникати в міру того, як розвивалися соціальна та економічна сторони життя суспільства. Першими прикладами їх появи у більш цивілізованих формах були гільдії торгівців і ремісників. Із внесків учасників гільдії формувалася загальна каса, кошти якої використовувалися для надання допомоги її учасникам у випадку хвороби, смерті. Спочатку форма організації взаємодопомоги мала примітивний характер — відшкодування збитків. Потім, поетапно, почали обговорюватися суми регулярних внесків і розміри страхових виплат. При настанні страхових випадків враховувався страховий ризик. Гільдії почали виникати в Х ст. в Англії, XI—XII ст. в Німеччині та Данії і процес їх поширення тривав біля трьох століть. На їх основі пізніше організовувалися інші види соціальної допомоги: допомога при настанні нещасних випадків та матеріальна підтримка сім'ї померлого, виховання сиріт тощо [6, с. 116].

На теренах українських земель перші згадки про відшкодування збит-

ків, завданих життю, зазначено в давньоруських літописах, датованих X—XI ст. У зібранні законів "Руська правда" було передбачено матеріальне відшкодування у випадку вбивства члена общини [13, с. 14].

У 1861 р. на Галичині та Буковині розпочинає свою діяльність "Краківське товариство взаємного страхування", яке з 1869 р. займалося страхуванням життя. Новий курс у внутрішній політиці Австро-Угорської держави у 1867—1873 рр. сприяв розвитку товариств взаємного страхування, зокрема відкриттю Кооперативного товариства "Дністер" [2, с. 173].

Важливе значення у розвитку системи соціального захисту, що сформувалася на території Галичини, займала низка пенсійних фондів, організованих за галузевим та територіальним принципами. Яскравим прикладом такого формування був Пенсійний фонд працівників міських електричних закладів у Львові (початок ХХ ст.). Відповідно до статуту, метою діяльності фонду було забезпечення пенсією працівників міських електричних закладів та їхніх родин у випадку смерті годувальника. Право на членство мали усі, хто працював у міських електричних закладах, сплачував внески відповідно до статуту, не належав до іншого фонду і не отримував ренти від інших страхових закладів, відбув обов'язкову військову службу, вік при вступі не перевищував 40 років, стан здоров'я відповідав вимогам до посади, яку обіймала особа [12, с. 113].

Під керівництвом професора Чернівецького університету Стефан Смаль-Стоцького у 1911 р. в Чернівцях розпочало свою діяльність Товариство взаємного страхування життя і пенсій "Карнатія", метою діяльності якого було всеохоплення громадян страховими послугами [4, с. 82].

Розвивалося пенсійне страхування і в тій частині України, що входила до складу Російської імперії. В 90-ті роки ХХ ст. підприємці Херсонської губернії почали страхувати своїх робітників на випадок смерті, інвалідності й непрацездатності у приватних страхових товариствах. Таке страхування набуло поширення в Одесі й Миколаєві, деяких інших містах.

Після проголошення політики "воєнного комунізму" соціальне страхування в СРСР було замінено соціальним забезпеченням. Надання соціальних виплат, в тому числі і пенсійних, за рахунок страхових внесків було замінено на пряме фінансування з бюджету держави.

Із здобуттям незалежності в Україні розвиток системи недержавного пенсійного забезпечення відбувався шляхом утворення різного роду фондів, які у своїй більшості були товариствами відкритого типу, заснованими фізичними або юридичними особами — приватними підприємствами або державними установами, а також у формі акціонерних товариств, де акціонерами могли бути як фізичні, так і юридичні особи, страхові компанії. У 1996 р. в Україні нараховувалося приблизно 40 НПФ фондів, у числі яких СПАС (м. Київ), "Добробут" (м. Київ), "Печерський" (м. Київ), ПФ банку "Україна" (м. Київ), ПФ "Укоопспілка" (м. Київ), "Європейський" (м. Харків), "Народний" (м. Одеса) і "Оберіг" (м. Харків). Кількість вкладників недержавних пенсійних фондів на-

раховувалася до 700 тис., а сума активів — близько 1,5 млн дол. США [5, с. 19]. Однак в єдиному державному реєстрі підприємств, організацій і установ НПФ були як товариства з обмеженою відповідальністю, такі трастові компанії, що було зумовлено відсутністю законодавчої бази, яка регулювала б цей вид страхової діяльності.

З прийняттям у 2003 р. Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення" розпочався новий етап розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні. Сьогодні недержавний пенсійний фонд — це юридична особа, яка має статус неприбуткової організації, функціонує і здійснює діяльність з метою накопичення пенсійних внесків з подальшим управлінням пенсійними активами і здійсненням пенсійних виплат [3, с. 1].

НПФ бувають відкриті, корпоративні та професійні. Метою їх функціонування є забезпечення учасників додатковим доходом у старості, що набуває особливого значення при недостатньому рівні державного пенсійного забезпечення. Так, коефіцієнт заміщення заробітку пенсією в Україні у 2009 р. становив приблизно 47 %. Водночас в інших країнах рівень заміщення зарплати пенсією є вищим, що досягається за рахунок додаткових пенсійних виплат із НПФ. У 2009 р. коефіцієнт заміщення заробітку пенсією становив у Польщі 61,2 %, у тому числі з НПФ — безпечно заміщення 31,1 %, у Чехії — 61,3 % і 11,6 %, в Угорщині — 76,9 % і 26,2 % відповідно [11, с. 73].

Особливість недержавного пенсійного забезпечення полягає в тому, що пенсійний вік може настати раніше чи пізніше за вибором особи, але не більше як на 10 років [3, с. 61]. Розмір пенсійних виплат, які громадянин планує отримати після оформлення пенсії, залежить від того, яку суму він накопичив на своєму пенсійному рахунку і який період планує отримувати виплати, а також передбачено кілька варіантів одержання пенсійних виплат.

Недержавний пенсійний фонд не може бути оголошений банкрутом ні за законом, ні за суттю. Він не має зобов'язань перед іншими особами, окрім його учасників. А його активи відокремлені від обслуговуючих компаній. Крім того, його обслуговують три професійні установи, які контролюють одна одну. Державний контроль здійснюють декілька організацій, одна з яких — Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку. Діють обмеження, які стосуються інвестування пенсійних активів: не більш ніж 40 % в акції, така сама кількість — у корпоративні і іпотечні облігації, до 20 % — у нерухомість, 10 % — у банківські метали [3, с. 49]. Встановлення лімітів на певні види пенсійних активів пояснюється намаганням держави забезпечити найменш ризикову інвестиційну поведінку НПФ. Компанії з управління активами в Україні у 2009 р. трансформували фінансові ресурси у коштів розміщених на депозитних рахунках в банках — 42,0 %, в акції та облігації — 18,9 %, в цінні папери, дохід за якими гарантовано КМУ — 16,4 %, акції українських емітентів — 8,8 % [1].

Величина накопиченої суми для виплати майбутньої пенсії значною мірою залежить від результатів інвести-

ційної діяльності НПФ. Тому для захисту заощаджень їх учасників держави часто застосовує суворі обмеження. Жорсткі правила інвестування практикуються як в порівняно нових системах, так і у багатьох країнах де НПЗ добре розвинуто. У країнах зі слаборозвиненими фінансовими ринками брак досвіду інвестиційної діяльності, зокрема управління ризиками, може привести до прийняття хибних рішень у питаннях формування інвестиційного портфеля. У англо-американських країнах правило "обережної особи" досить успішно використовують у сфері інвестицій шляхом встановлення високих пруденційних стандартів і вимог до професійності й досвідченості менеджерів фондів. Разом з тим, в умовах пенсійної системи з установленими внесками використання ліберального підходу може виявитися менш ефективним, оскільки працівники беруть на себе інвестиційний ризик, при цьому, можливо, не маючи достатньої інформації й досвіду для відстеження й аналізу результатів інвестиційної діяльності пенсійних фондів. Отже, в такому випадку жорсткі правила інвестування вважаються цілком виправданими [9, с. 44].

Враховуючи специфіку НПФ у пенсійній системі, слід відмітити, що відповідно до Закону "Про недержавне пенсійне забезпечення" саме НПФ має право здійснювати "повний цикл" такого забезпечення з моменту прийняття пенсійних внесків до моменту здійснення пенсійних виплат, а для виконання цих функцій залучає спеціалізованих суб'єктів — адміністраторів і компаній з управління активами [10, с. 84].

Станом на 1.10.2010. р. в Державному реєстрі фінансових установ України зареєстровано 102 НПФ та 43 адміністратори, якими укладено 66922 пенсійних контракти з 54414 вкладниками. З усіх вкладників 2354 (4,3 %) юридичні особи, на яких припадає 849,2 млн грн. пенсійних внесків (95,7 % від загального обсягу) та 52060 вкладників (95,7 %) — фізичні особи. При цьому порівняно з початком 2010 р. кількість контрактів з юридичними особами збільшилась на 0,65 %, а фізичними особами — на 8,9 %. (рис. 1).

Упродовж 9 місяців 2010 р. кількість учасників НПФ відповідно до укладених контрактів зменшилась на 11,4 тис. осіб (2,3 %) у порівнянні з відповідним періодом 2009 р. і на 1 жовтня 2010 р. становила 484,3 тис. осіб (рис. 2).

Упродовж 2005—2008 рр. зростання чисельності учасників НПФ було забезпечено в основному за рахунок швидкого зростання як кількості нових пенсійних фондів, так і кількості їх учасників. Фінансова криза 2008—2009 рр. негативно вплинула на розвиток НПЗ, що призвело до незначного зменшення кількості учасників.

Щодо структури учасників НПФ то найбільша їх частка віком 40—55 років — 39,5 %, у віці 25—40 років — 38,5 %, найменша кількість учасників у віці до 25 років — 7,3 %. (рис. 3).

З кожним роком зростає і сума сплачених страхових внесків. Станом на 1 жовтня 2010 р. накопичення склали 887,3 млн грн., що на 132,7 млн грн. (17,6 %) більше у порівнянні з 2009 р. При цьому 95,7 % загальної суми пенсійних внесків надійшло від юридичних осіб, а 4,3 % — від фізичних осіб. Низь-

ким залишається темп росту страхових внесків від фізичних осіб-підприємців (табл. 1).

Середній розмір внесків, перерахованих на користь одного учасника НПФ у 2009 р., становив 617,38 грн. При цьому спостерігається така диференціація розмірів внесків залежно від виду пенсійного фонду: 865 грн. — середній розмір внеску в професійний фонд, 1866,5 грн. — у корпоративний і 226,7 — у відкритий пенсійний фонд.

Загальноприйнятою світовою практикою є фінансування економіки за рахунок інвестиційних ресурсів недержавних пенсійних фондів. В Україні ринки послуг небанківських фінансових установ, зокрема НПФ, фактично лише зароджуються. Слаборозвиненість НПФ як інституції не дає змоги повною мірою мобілізувати й акумулювати заощадження суб'єктів господарювання і домогосподарств, які є внутрішнім джерелом довгострокового інвестиційного капіталу, та залучити їх до інвестиційного процесу. Це створює обмежені можливості інноваційної діяльності підприємств реального сектора економіки і стримує економічний розвиток країни.

Порівняно із комерційними банками, як зазначають Ткаченко Н.В. та Цікаловська Н.А. [11, с. 73], НПФ мають такі переваги: акумулюючи заощадження суб'єктів господарювання і домогосподарств, фонди формують потужне внутрішнє джерело довгострокових фінансових ресурсів, що надає їм "природну" перевагу у фінансуванні довгострокових інвестиційних проектів перед комерційними банками, адже ресурсна база комерційних банків є переважно коротко- і середньостроковою і значною мірою формується за рахунок зовнішніх запозичень. У разі розгортання кризових явищ на фінансовому ринку комерційні банки наражаються на ризик із депозитних рахунків, тоді як НПФ не чутливі до цього ризику. Заощадження, що обліковуються на індивідуальних пенсійних рахунках у НПФ, мають цільове призначення, тому їх не можна забрати достроково (до досягнення пенсійного віку), крім окремих випадків. До того ж фонди здійснюють консервативні інвестиції, оскільки основним завданням їх інвестиційної діяльності є збереження і збільшення пенсійних заощаджень на фоні мінімізації ризиків для вкладників та учасників НПФ.

За прогнозами демографів, переважання кількості пенсіонерів над працюючими мало б початися в Україні у 2017 р. За таких умов учасники ринку недержавних пенсійних фондів закликають населення починати накопичувати особисто на майбутню пенсію, як це роблять люди в зарубіжних країнах із ринковою економікою. Для цього є всі законодавчі передумови, а також сприятлива ситуація на ринку інвестування. На думку В. Мельничука, саме внутрішній український інвестор — населення — має стати для фінансових установ найбільшим пріоритетом на найближчі роки. Адаже в період економічної кризи в Україні характерний вплив іноземних інвестицій, а внутрішній інвестор буде стабільнішим для розвитку вітчизняної економіки. Привабливістю інвестування зараз є те, що через нестабільність в економіці, на внутрішньому

Рис. 1. Динаміка кількості укладених пенсійних контрактів [1]

фондовому ринку можна придбати акції привабливих підприємств за зниженими цінами, чого не було протягом останніх п'яти років [14].

Загальний обсяг активів, сформованих НПФ на 1 січня 2010 р. становив 857,9 млн грн., що дорівнює лише 0,1 % ВВП. З таким обсягом активів НПФ мають незначний вплив на інвестиційні процеси в державі. Показники розвитку НПФ у зарубіжних країнах свідчать про значний інвестиційний потенціал. Зокрема, активи пенсійних фондів Чехії, Австрії, Німеччини становлять майже 5 % ВВП, в Угорщині, Португалії, Польщі — більше 13 %, Канади, Чилі, США більше 60 %, Іспанії та Нідерландів — перевищують 100 % [6, с. 8] (рис. 4).

Перевага недержавного пенсійного забезпечення, полягає в тому що, при інвестуванні накопичених коштів на індивідуальних рахунках в дуже успішний проект, вкладник може отримувати додаткові кошти. Хоча тут же криється і його недолік. При невмілому розпорядженні внесками, прибуток фонду може бути нижчий за рівень інфляції, у такому випадку накопичені засоби знецінують і втрачають свою цінність.

Дослідження Агентства фінансових ініціатив доводять, що основними факторами, що стримують розвиток НПЗ залишається недостатня інформованість громадян та роботодавців про сутність НПЗ та пенсійної реформи в цілому, недовіра до НПФ та фінансових

інститутів, що їх обслуговують, низька заробітна плата в більшості працюючого населення України, що не дає можливості громадянам здійснювати додаткове пенсійне страхування [7, с. 13].

Зокрема, дослідження показали, що громадяни державним фінансовим установам довіряють більше, ніж приватним, але навіть до них довіра є низькою. Фінансова установа, яка користується найбільшою довірою — Пенсійний фонд України, на другому місці — державні банки. Приватним банкам довіряють близько 15 % громадян України, страховим компаніям — 11 % та інвестиційним фондам — 6 %. Недержавним пенсійним фондам довіряють лише 5 % респондентів [8, с. 20]. У зв'язку з цим одним з найактуальніших питань, пов'язаних з реалізацією пенсійної реформи в цілому і розвитком НПЗ, є питання інформаційного забезпечення громадян, яке повинно здійснюватись не тільки недержавними пенсійними фондами, але і Міністерством праці та соціальної політики, Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку і бути направленим на громадян, які починають свою трудову діяльність та роботодавців.

Незважаючи на проблеми розвитку, система недержавного пенсійного страхування має великі перспективи. За оцінками експертів, населення України володіє значним інвестиційним потенціалом. Тому завданням державної політики є створення конкурентоспроможного фінансового сектора, який у

зможі мобілізувати та надавати економіці України через систему НПФ значні інвестиційні ресурси. За умови охоплення 30 % працездатного населення України системою НПЗ щорічне збільшення пенсійних активів (без врахування інвестиційного доходу) складе приблизно 4 млрд грн. [5, с. 29].

Для функціонування недержавних пенсійних фондів як серйозних фінансових інститутів уряду необхідно створити сприятливі умови для забезпечення їх надійними фінансовими інструментами. З цією метою необхідно забезпечити випуск:

1) цінних паперів, що мають майнове забезпечення, у тому числі заставних та інших цінних паперів;

2) державних боргових середньо- і довгострокових цінних паперів, номінованих у твердій валюті з виплатою валютного доходу;

3) "спеціальних" державних боргових цінних паперів із додатковим рівнем гарантування інвестицій (право першочергового погашення, що враховує рівень інфляції).

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, недержавне пенсійне забезпечення є складовою пенсійної системи України. Зростання кількості пенсійних фондів і чисельності їх учасників у 2005—2008 рр. забезпечено за рахунок швидкого розвитку відкритих пенсійних фондів. У корпоративному секторі процеси створення систем пенсійного забезпечення для вирішення комплексу соціально-економічних завдань у корпоративних стримується низькою причиною, серед яких можна виділити причини, пов'язані з недостатнім розумінням переваг корпоративного пенсійного забезпечення та причини, зумовлені витратами на адміністрування корпоративного фонду, що під силу тільки великим і прибутковим корпораціям.

Подальший розвиток НПЗ в Україні повинен супроводжуватися на основі концептуальних підходів до розвитку ринку цінних паперів як найбільш ефективного і затребуваного механізму мобілізації накопичених фінансових ресурсів НПФ. Формування прозорого фондового ринку в Україні сприятиме розвитку НПФ, а це, в свою чергу, і надходженню довгострокових інвестиційних ресурсів у реальний сектор економіки. Створення умов щодо підвищення конкурентоспроможності фондового ринку України забезпечить подальший його розвиток з цивілізованою інтеграцією в міжнародні ринки капіталу.

Регулювання розвитку системи НПЗ не повинно відриватися від реальних тенденцій і обставин, у яких реалізуються інтереси основних учасників ринку — страхувальників, страховиків і держави. Лише системне поєднання досліджень економічних реалій із урахуванням конкретної ринкової практики, досягнення згоди між усіма учасниками недержавного пенсійного страхування, визначення конкретних шляхів вигідного поєднання їх інтересів дасть позитивний результат у розвитку НПЗ і пенсійної системи в цілому.

Перспективними напрямками подальших досліджень можуть бути питання актуалізації нормативно-правового регулювання НПЗ, розробка критеріїв оцінки ефективності розміщення й обліку фінансових ресурсів НПФ.

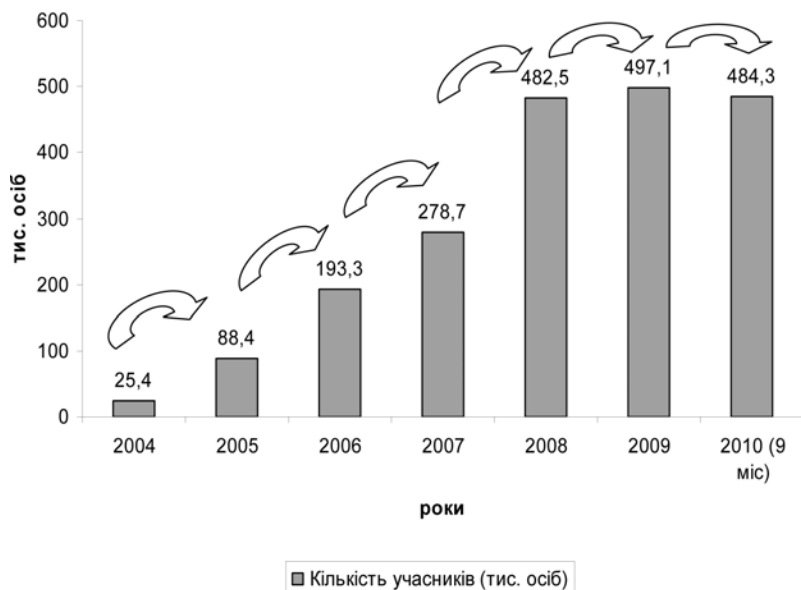

Рис. 2. Динаміка кількості учасників НПФ [1]

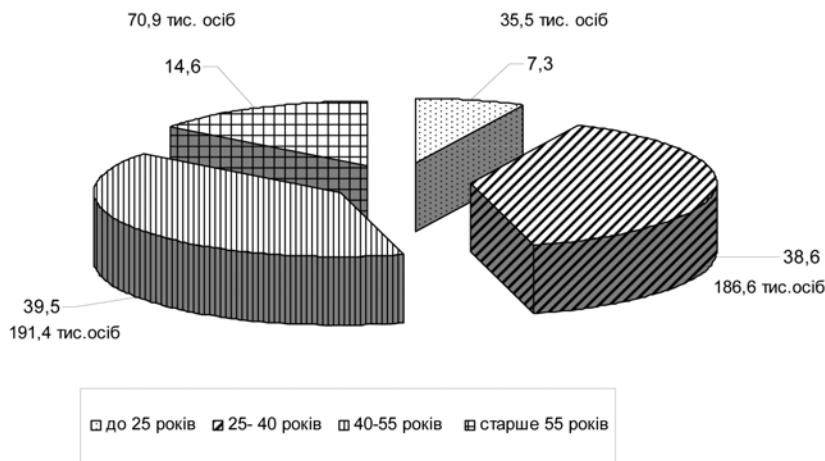

Рис. 3. Розподіл учасників НПЗ за віковими групами станом на 1.10.2010 р. [1]

Таблиця 1. Динаміка формування фінансових ресурсів НПФ в Україні

№п/п	Сума внесків	роки					
		2005	2006	2007	2008	2009	2010 (9 міс.)
	Всього	36,8	119,7	234,4	582,9	754,6	887,3
1.	в. ч. від юридичних осіб	34,2	108,2	220,4	556,8	722,7	849,2
2.	від фізичних осіб	2,2	5,3	14,0	26,0	31,8	38,0
3.	від фізичних осіб-підприємців	0,00	0,02	0,04	0,1	0,1	0,1

Розраховано за даними Держкомфінпослуг [1]

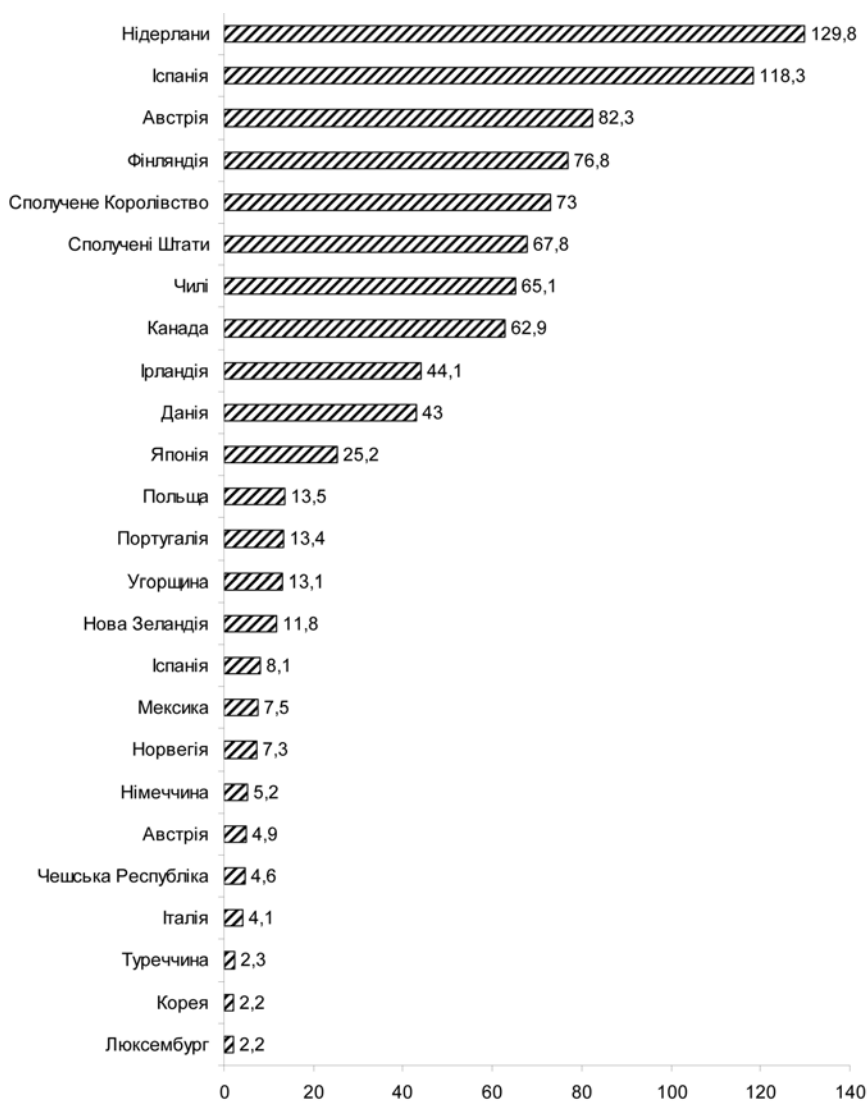

Рис. 4. Активи пенсійних фондів по відношенню до ВВП в окремих країнах у 2009 р. [16, с. 8]

Література:

1. Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ssmc.gov.ua/ShowPage.aspx?PageID=12&AspxAutoDetectCookieSupport=1>

2. Загоруйко І.Б. Історія розвитку пенсійного забезпечення в Україні / І.Б. Загоруйко, К.А. Львівська // Збірник науково-технічних праць Національного лісотехнічного університету України. — С. 372—379.

3. Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення" // ВВР. — 2003. — № 47—48. — Ст. 372.

4. Клапків М.С. З історії зародження національного страхового ринку / М.С. Клапків // Фінанси України. — 1998. — № 1. — С. 81—95.

5. Мальований М.І. Стан та проблеми розвитку системи недержавного пенсійного страхування в Україні / М.І. Мальований // Збірник наукових праць Уманського НУС. — Випуск 72. — Частина 2. Економіка. — С. 19—29. — Електронний ресурс режим доступу: <http://udau.edu.ua/library.php?pid=1535>

6. Мелешко О.В. Історіографія виникнення сучасної системи пенсійного забезпечення як виду соціального захисту населення / О.В. Мелешко // Вісник СНАУ. Серія "Економіка та менеджмент". — 2008. — Випуск 12/1(33). — С. 115—120.

7. Недержавні пенсійні фонди України та загальнообов'язкова накопичувальна пенсійна система / Аналітичний звіт Агентства фінансових ініціатив. — 2007. — 18 с.

8. Пенсійна реформа в Україні: дослідження суспільної думки 2010. [Електронний ресурс]. — Режим доступу http://www.finrep.kiev.ua/download/pension_survey_22jul2010_ua.pdf

9. Смоляр Ю.О. Особливості інвестиційної діяльності недержавних пенсійних фондів: зарубіжний досвід та вітчизняна практика / Смоляр Ю.О., Терещенко Г.М. // Фінанси України. — 2008. — № 3. — С. 43—51.

10. Терещенко Г.М. Проблеми розвитку недержавного пенсійного страхування в Україні / Г.М. Терещенко, Т.А. Мусатова // Фінанси України. — 2008. — № 12. — С. 76—88.

11. Ткаченко Н.В. Роль недержавних пенсійних фондів у розвитку фінансового ринку України / Ткаченко Н.В., Цікаловська Н.А. // Фінанси України. — 2010. — № 12. — С. 69—79.

12. Трубіч С.Ю. Формування системи соціального страхування / Трубіч С.Ю., Швець В.Є. // Фінанси України. — 2000. — № 2. — С. 110—114.

13. Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд., наук. ред. пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С.М. Злупко. — К.: Знання, 1998. — 448 с.

14. Худицький В. Недержавні пенсійні фонди: нові можливості? В. Худицький // Львівська газета. — 4 грудня, 2008 р. — № 179 (487).

15. Юрій С.І., Шаваріна М.П., Шаманська Н.В. Соціальне страхування: підручник. — К.: Кондор. — 2004. — 464 с.

16. Pension Markets in Focus // OECD. — July 2010. — Issue 7. — 20 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.iopsweb.org/dataoecd/46/46/45637367.pdf>

Стаття надійшла до редакції 04.02.2011 р.